

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ У 1920–1950-х рр.: ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ

У статті досліджено характер боротьби з тоталітаризмом українських націоналістів у 1920–1950-х рр. Здійснено комплексну правову оцінку боротьби, визначено її місце у загальній тенденції боротьби визвольних рухів.

Ключові слова: український націоналізм, тоталітаризм, право народів на самовизначення, національно-визвольна боротьба.

Дотримання гарантій прав і свобод людини і громадянина разом з іншим комплексом забезпечення демократичних основ суспільства тісно пов'язане з історико-правовою спадщиною боротьби за саме правові принципи політики. У цьому контексті важливим прикладом є приклад боротьби українського народу за державність середини ХХ століття, коли в умовах тоталітарних режимів і шовіністичної політики європейських країн, український народ намагався реалізувати свої політичні права. Кваліфікуюча правова оцінка боротьби українських націоналістів з шовіністичними і тоталітарними режимами є актуальною і пріоритетною проблемою наукових досліджень юридичних, історичних і політичних наук на сучасному етапі державотворення.

Дослідження правових характеристик боротьби українського націоналістичного руху здійснюється в основному фрагментарно у рамках різних наукових проблем боротьби ОУН і УПА. Висвітлення даної проблематики частково відображене у працях таких вчених, як Винарчук Т.В., Вятрович В. М., Дарованець О. Я., Деревінський В. Ф., Рибак А.І., Нагірняк М. Я., Шайкан В.О., Ходак В.Я., Юрик Ю.З. та багатьох інших.

Проте, у роботах сучасних дослідників відсутні підходи комплексної політико-правової кваліфікації характеру боротьби українських націоналістів досліджуваного періоду.

Метою та завданням даної статті є аналіз характерних особливостей боротьби українського націоналістичного руху 1920–1950-х рр. у контексті політико-правової кваліфікації.

Напередодні Першої світової війни українці, чехи, фіни, поляки, латиші, литовці та естонці не мали власної державності та підпорядковувались владі великих імперій. Землі українців були розділені між двома імперіями – Росією та Австро-Угорщиною. Чехи, естонці, латиші, фіни зберегли територіальну цілісність у межах, відповідно Росії та Австро-Угорщини. Литовські землі були розділені між двома державами – Німеччиною та Росією. Над польськими панували три імперії – Росія, Австро-Угорщина, Німеччина. Українці серед поневоєних народів були найчисельнішими. До того ж, вони були найчисельнішим поневоєним народом у межах Російської імперії [1, с. 10].

Ще під час Першої світової війни керівники провідних західних країн розцінювали як небезпечний виклик дії першого радянського уряду, що проголосив після жовтневих подій 1917 року у Петрограді у якості одного з головних принципів своєї зовнішньої політики право націй на самовизначення. «Ідеологічним противажем» йому повинна була стати програма мирного врегулювання американського президента В. Вільсона, наріжним каменем якої був «принцип національності» [2, с. 126–127]. Тобто, він запропонував концепцію самовизначення, яка повинна була стати основним принципом побудови нового світового порядку. Проте навіть у найближчому оточенні Президента далеко не всі поділяли його погляди та ентузіазм, з яким він узявся за реалізацію своєї концепції. Наприклад, держсекретар США Р. Лансінг у своєму щоденнику занотував, що термін «самовизначення» мав властивості динаміту. Він зазначав, що надії, які він породжує, ніколи не здійсняться, що реалізація цього принципу призведе до загибелі тисяч людей. Лідери держав-переможниць йшли на цей крок вимушено, не передбачивши його на початку війни [2, с. 126–127].

У своєму дослідженні результатів визвольної боротьби у 1916–1920 рр. українців та інших народів Центрально-Східної Європи Винарчук Т. В. засвідчує, що на ці результати не вплинула давність втрати незалежності. Так, чехи втратили незалежність ще у 1620 р., литовці, латиші, естонці ввійшли до складу Російської імперії у ХVІІІ ст., проте це разом з їх відносною нечисельністю не завадило відновити державність на початку ХХ ст., на відміну від українців. Отже, тривалість перебування під владою іншого народу не пояснює вичерпно особливості національно-визвольної боротьби українців та її наслідків [1].

У процесі дослідження політико-правових особливостей реалізації національно-визвольної боротьби українським націоналістичним рухом у 1920–1950-х роках, слід акцентувати увагу на характерних особливостях, а саме наступному.

По-перше, політико-правові аспекти протистояння великодержавної концепції та українського націоналізму характеризуються діаметральною протилежністю концептуальних засад щодо права

народів на самовизначення. Польща, Румунія та Угорщина, до яких, окрім інших, у 1920-х–1930-х роках входили українські землі, реалізовували політику великодержавного шовінізму щодо українців, що характеризувалася масовими порушеннями політичних, соціально-економічних та культурно-національних прав українського народу. Важливим є те, що забезпечення таких прав здебільшого фіксувалося у національному законодавстві згаданих країн. На захист та реалізацію цих прав спрямував свою боротьбу український націоналістичний рух, протиставляючи великодержавній шовіністичній політиці концепцію створення суверенних рівноправних держав у власних етнічних кордонах. Жорсткі репресії шовіністичних режимів зумовили українських націоналістів удаватися до силових збройних форм і методів боротьби, яскравим прикладом чого є організація оборони Карпатської України у 1939 році від захоплення угорськими військами. Враховуючи це, протистояння українських націоналістів великодержавній політиці Польщі, Румунії та Угорщини мало правозахисний характер, було одним із прикладів боротьби європейських народів за право на самовизначення.

Політико-правові особливості спроби реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації характеризуються складністю та екстремальністю геополітичних та військово-політичних умов, у яких опинився український націоналістичний рух на початку вторгнення гітлерівської Німеччини на територію СРСР. Передвоєнна ситуативна співпраця ОУН із спецслужбами Німеччини була зумовлена пошуком потужних союзників у боротьбі із тоталітаризмом СРСР. Проте націоналістична концепція боротьби за українську державність розглядала Німеччину виключно як союзника, не підпорядковуючись останній. Це підтвердилося загостренням відносин ОУН (б) із нацистами під час проголошення та реалізації Акту відновлення української державності одразу після вторгнення у СРСР. Ескалація націоналістично-нацистського конфлікту привела до жорстокого збройного протистояння. Концепція національних суверенних держав українських націоналістів була заперечена нацистською ідеологічною і зовнішньополітичною доктриною. Українське націоналістичне підпілля, сформувавши підрозділи УПА, розгорнуло широкомасштабну боротьбу з тотальним, антилюдським порушенням прав людини нацистським окупаційним режимом. Характерним є те, що український націоналістичний рух, репрезентований ОУН (б) і УПА, зміг певною мірою обмежити нищення українського населення та господарських структур. Фрагменти співпраці із нацистами при відступі останніх з українських земель зумовлювалися нецільністю протистояння при боротьбі із наступаючою Червоною армією. У цій співпраці українські націоналісти не брали участі у воєнних злочинах нацистів, що зумовило відсутність обвинувачень українських націоналістів на Нюрнберзько-

му процесі. Боротьба українських націоналістів за державність України в умовах нацистської окупації відповідала загальним тенденціям рухів опору під час війни у Європі.

Але, протистояння українського націоналістичного руху більшовицькому тоталітарному режимові СРСР посіло центральне місце у боротьбі українських націоналістів із антидемократичними режимами. Основним предметом протистояння було право народів на самовизначення, регламентоване конституційним правом СРСР/УРСР. Проте на практиці реалізація цього права у СРСР розглядалася крізь призму статей кримінального законодавства як особливо тяжкий державний злочин, а також як прояв контрреволюції, шпонажу, диверсій, саботажу та бандитизму, що регламентувалося додатковими спеціалізованими нормативними актами. Більшовицький терор та геноцид українського народу зумовив гостроту збройного протистояння українського націоналістичного руху тоталітаризму СРСР. Останній шляхом максимальної мобілізації карально-репресивної системи, силовими заходами у передвоєнний, воєнний і повоєнний період знищував підрозділи УПА та підпільні структури ОУН (б) і ОУН (м). Будь-який компроміс між націоналістами і більшовиками виключався концептуальною протилежністю ідеологічної та політико-правової доктрини цих суспільно-політичних течій щодо права народів на самовизначення. Не отримавши зовнішньополітичної ресурсної допомоги, український націоналістичний рух у середині 1950-х років у боротьбі із режимом СРСР втратив масштабність та увійшов у конспіративні умови існування в УРСР та у міжнародно-політичну діяльність посередництвом створених ним представницьких органів і міжнародних організацій. Таким чином, боротьба українського націоналістичного руху із тоталітаризмом СРСР мала правозахисний характер, реалізуючи загально визнане право народів на самовизначення. У процесі протистояння радянському тоталітарному режимові, український націоналістичний рух вів боротьбу довше аналогічних європейських рухів опору, які намагалися протистояти тоталітаризму СРСР у повоєнний час.

Враховуючи вищезазначене, слід наголосити, що боротьба українського націоналістичного руху у досліджуваній період із великодержавними і тоталітарними режимами в українських землях мала законний характер та характеризувалася ознаками національно-визвольного руху. Враховуючи це, для комплексної політико-правової характеристики боротьби українських націоналістів із тоталітарними режимами необхідним науковим завданням є аналіз міжнародно-правових аспектів боротьби українського націоналістичного руху.

Дещо схожим із українським націоналістичним рухом був рух хорватських усташів у міжвоєнний період. У 1929 р., після оголошення королем Олександром надзвичайного стану в країні, лідер Хорватської партії права Анті Павеліч емігрував. За кордоном він почав створювати, за висловлю-

ванням Беякова С. С. [3, с. 15], терористичну організацію, метою якої була боротьба «будь-якими засобами» за створення незалежної хорватської держави. Водночас усташі не залишали спроб вирішити «хорватське питання» легальними засобами й у міжвоєнний період неодноразово звертали-ся до Ліги націй і до урядів демократичних держав, але безрезультатно.

Тактика індивідуального терору також не принесла очікуваних плодів – убивство короля Олександра не призвело, як на це сподівалися усташі, до катастрофи югославської держави. Слабкий й нечисленний усташський рух був залежним від італійської влади. На території Італії розташовувалися основні усташські бази, там перебував Головний усташський штаб на чолі з А. Павелічем. Італія, що мала територіальні претензії до Югославії, розраховувала використати хорватських націоналістів у своїх цілях, а тому й підтримувала А. Павеліча та його прихильників. Водночас заручитися підтримкою Німеччини усташам не вдалося, хоча вони у 1930-ті рр. здійснювали спроби зацікавити Німеччину розв'язанням «хорватського питання» [3, с. 16].

Отже, на відміну від українських націоналістів, хорватський усташський рух мав потужну підтримку італійського уряду, завдяки чому зміг розвинути у міжвоєнний період та реалізувати концепцію створення Незалежної Держави Хорватської (Nezavisna Drzava Hrvatska).

Під час аналізу міжнародно-правових вимірів боротьби українського націоналістичного руху необхідно визначити, що український рух опору у міжнародній політичній діяльності, в першу чергу, мав виключно антитоталітарний характер, побудований на демократичних засадах. Характерні риси та закономірності міжнародно-правових вимірів боротьби українських націоналістів в період, що досліджується, необхідно розглядати у контексті трьох блоків.

У процесі розвитку міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби закономірним є те, що концептуальні засади боротьби українського націоналістичного руху розвивалися у контексті сучасних відповідним етапам правових доктрин. Генеза доктринальних засад міжнародно-правового регулювання визвольних змагань призвела на період 1940–1950-х років до формування двох напрямків регламентації: 1) право народів на самовизначення та його регламентація; 2) міжнародні норми гуманітарного права щодо ведення безпосередньо збройної боротьби. Характерним є те, що, зокрема, головний супротивник українських націоналістів – Радянський Союз – визнав та імплементував дані норми у національне законодавство, а у деяких випадках і брав безпосередню участь у розробці цих норм. Водночас політико-правова концепція та програма боротьби українських націоналістів орієнтувалася виключно на міжнародні норми та апелювала до них у процесі формування концептуальних основ боротьби. Проте міжнародно-правова регла-

ментація боротьби українського націоналістичного руху за весь період не дала українським націоналістам можливості мирним демократичним шляхом реалізувати ці норми, що призвело до збройних форм боротьби у процесі реалізації державницької концепції, побудованої на міжнародно-правових засадах. Отже, міжнародно-правова регламентація національно-визвольної боротьби для українського націоналістичного руху на практиці виявилася недієвою, причиною чого був характер міжнародних відносин у 1920-х–1950-х роках, коли світове співтовариство не було зацікавлене у дотриманні норм міжнародного права щодо права народів на самовизначення.

З вищезазначених причин український націоналістичний рух розгорнув збройний опір тоталітарним режимам. Збройні формування ОУН і УПА створювалися згідно з нормами міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції 1907 р. Підрозділи Української повстанської армії у своїй організаційній формі мали всі атрибути та ознаки, які визначає згадана конвенція для визнання сторони воюючою. Боротьба збройних відділів українських націоналістів проходила здебільшого із дотриманням Гаазької конвенції 1907 р., норм Статуту ООН та Женевських конвенцій 1949 р. Після 1945 року протистояння збройних формувань українського націоналістичного руху зосередилося виключно проти карально-репресивних органів радянського тоталітарного режиму в українських землях. Така ситуація була характерною для більшості центрально-східноєвропейських і прибалтійських народів, де збройні рухи опору намагалися реалізувати право народів на самовизначення у протистоянні саме радянському тоталітарному режимові. Проте у процесі збройного протистояння шовіністичним рухам (польська Армія Крайова) українські націоналісти удавалися до актів терору щодо польського цивільного населення, грубо порушуючи норми міжнародного гуманітарного права. Тероризм ОУН і УПА проти польського народу у Західній Україні не був визначений програмними документами, не було його й у концептуальних засадах боротьби. Він мав ситуативний характер, головним чином у вигляді відплатних акцій щодо терору польської Армії Крайової щодо українського цивільного населення. Отже, при всесторонньому об'єктивному аналізі боротьби збройних формувань українських націоналістів у контексті міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби, слід зазначити, що боротьба збройних відділів ОУН і УПА мала законний характер.

У процесі реалізації права народів на самовизначення для репрезентації антитоталітарного руху на міжнародній політичній арені українські націоналісти створили представницькі органи (УГВР) та міжнародне об'єднання (АБН) антитоталітарних рухів. Дані організації створювалися на засадах чинних міжнародних норм, з метою реалізації права народів на самовизначення не лише українським націоналістичним рухом, а й іншими наро-

дами, що були у складі СРСР. Діяльність цих організацій була зорієнтована на тісну співпрацю із міжнародними правозахисними організаціями, зокрема ООН. У процесі відстоювання права народів на самовизначення представницькі та міжнародні структури українських націоналістів апелювали виключно до норм міжнародного права, яке регламентувало право українського народу на суверенну державність. Але міжнародні правозахисні організації проігнорували законні прагнення українських націоналістів. Отже, діяльність УГВР та АБН у рамках міжнародно-правових норм 1940–1950-х рр. слід визнати законною.

Враховуючи наведене, слід наголосити на тому, що боротьба українського націоналістичного руху у контексті міжнародного права 1920–1950-х років носила законний характер, була спрямована на реалізацію права народів на самовизначення.

Водночас інші антибільшовицькі рухи намагалися створити спільний фронт боротьби з більшовицьким тоталітаризмом.

Після закінчення Другої світової війни залишки російського антибільшовицького руху, опинившись за кордоном, продовжували ідеологічне протистояння з СРСР. Російські емігранти продовжували пропагувати на Заході ідею змінення суспільного ладу в СРСР, але не кордонів колишньої Російської імперії [4].

Водночас важливим прикладом боротьби із радянським тоталітаризмом представницьких організацій анти тоталітарних рухів опору у 1940–1950-х роках була діяльність демократичних суспільно-політичних рухів Чехословаччини. Анти тоталітарні політичні течії у Чехословаччині діяли у рамках Національного фронту – міжпартійного представницького об'єднання. Проте ці організації не були новою організаційною формою збройного руху опору, як українська УГВР та АБН.

Терешко Ю.М. висвітлив вузлові питання боротьби політичних партій і громадських організацій, що діяли у рамках Національного фронту, та політичних лідерів за побудову самобутнього народно-демократичного режиму в ЧСР, який би поєднував довосні гуманістичні традиції, зокрема доктрину «масариківського гуманізму», та, враховуючи підсумки Другої світової війни, реалізував концепцію чехословацького «специфічного шляху до соціалізму», проголошену К. Готвальдом

И. А. Мамонтов

Борьба украинского националистического движения в 1920–1950-х гг.: правовая квалификация.

В статье исследован характер борьбы с тоталитаризмом украинских националистов в 1920–1950-х гг. Осуществлена комплексная правовая оценка борьбы, определено ее место в общей тенденции борьбы освободительных движений.

I. A. Mamontov

Fight of Ukrainian nationalistic motion in 1920–1950th gg.: legal qualification.

In the article character of fight against totalitarianism of the Ukrainian nationalists is studied in 1920–1950 th. The complex legal estimation of fight is carried out, its place is certain in the general tendency of fight of liberation movements.

у Кошицькій урядовій програмі 5 квітня 1945 р. Розвиток та діяльність цих рухів була спрямована на протистояння укріпленню тоталітарних форм правління у ЧСР у 1940–1950-х роках. Як і український анти тоталітарний рух на міжнародній арені, зовнішньополітична пропаганда Національного фронту апелювала до міжнародного законодавства щодо права народів на самовизначення, на що радянський уряд реагував шляхом репресій [5, с. 10].

Отже, при дослідженні характеру боротьби українського націоналістичного руху з точки зору політико-правової кваліфікації, слід зазначити, що боротьба організованих структур українських націоналістів являла собою феномен національно-визвольного руху у контексті загальної анти тоталітарної боротьби народів за право на самовизначення. Апелюючи до міжнародних норм і стандартів, українські націоналісти досліджуваного періоду створили масовий анти тоталітарний фронт, організувавши боротьбу у складних умовах відсутності міжнародної підтримки. З огляду на характерні ознаки боротьби українського націоналістичного руху у 1920–1950-х рр., боротьба структур українського руху опору має бути визнаним прикладом боротьби за право націй на самовизначення.

Література

1. *Винарчук Т.В.* Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін.ХІХ ст. – 1920 р.): компаративний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Винарчук; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.
2. *Сыч А. И.* Национальный аспект Версальской системы. // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126–127.
3. *Беляков С. С.* Идеология усташского движения как историческая форма хорватского этнического национализма (1929-1945 гг.). Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.03. – Екатеринбург, 2006. – 24 с.
4. *Андреева Е.* Генерал Власов и Русское Освободительное Движение [Текст] / Е. Андреева. – М.: Странник, 1993. – 96 с.
5. *Терешко Ю.М.* Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю.М. Терешко; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1999. – 20 с.